

OSMANLI HANEDAN KADINLARININ ÇİFTLİKLERİNİN TAŞRA YÖNETİM ORGANİZASYONUNDAKİ YERİ ÜZERİNE BAZI BİLGİLER

Özlem BAŞARIR**

Öz: Osmanlı taşrasında, XVIII. yüzyılın tamamına sirayet eden merkezî hazinenin vergi toplayıcıları ve vergi kaynaklarıyla ilişkisi, taşrada artık yönetim çatlaklarını daha da belirginleştirmeye ve bu alanları menfaatine kullanan yerel unsurların gittikçe görünür olmaya başlamasına olanak tanıdı. Tımar sisteminin yüklendiği fonksiyonun zamanla uğradığı değişimin tetiklediği bu eğilimin rüzgârıyla reaya, artık devletin resmi görevlileri dışında yerel otorite olarak güç ve nüfuzu elinde tutan ayan ve kocabaşı gibi adlarla bilinen ancak altında çok daha geniş bir insan ağını barındıran istifadeci kimselerle, meşru ya da gayrimeşru gerekçelerle ilişki kurmak zorunda bırakılmıştı. Söz konusu süreci, hanedanın kadın üyelerinin gelir kaynaklarıyla ilişkileri üzerinden izleyecek olan bu çalışma, onların belirli bir gelir kaynağının çevresinde inşa edilmiş ilişkiler bütününe ve Osmanlı taşrasının yönetim yapısına dair bazı tespitler yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Padişah Kızları, Taşra Yönetimi, Çiftlik, Subaşı, Emlâk-ı Hümâyûn

SOME INFORMATION ON THE PROVINCIAL ADMINISTRATIVE STATUS OF THE FARMS BY WOMEN IN THE OTTOMAN DYNASTY

Abstract: In the provinces of the Ottoman Empire, the relationship of central treasury with tax collectors and tax sources, which pervaded the whole eighteenth century, paved the way for the emergence of the administrative cracks as well as the visibility of the certain local elements that exploited these areas for their own interest. Due to the changes occurring in the function of the manorial system, the rayah was obliged to create legitimate or illegitimate relations with these exploitative people, who had a wider human network in the region and who possessed the power and influence as local authorities. This study, which attempts to examine the aforementioned process through the relation of female members of the dynasty with the sources of

** Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Malatya, ozlembasarir@hotmail.com

income, aims to make certain determinations regarding their relations built around a specific income source and Ottoman provincial administrative structure.

Key Words: Ottoman Princesses, Ottoman Provincial Administrative Organization, Big Farms, Subasi, Emlâk-ı Hümâyûn.

Giriş

Merkezî yönetim, XVIII. yüzyılda yerel unsurların güçlenmesinin elverişli koşullarının temel dayanaklarından birinin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Osmanlı taşrasının güç ve nüfûz sahibi kimselerinin, özellikle vergi toplama konusunda âdeta birbirleriyle yarışır halde olmaları, bir süre sonra koşulları çok daha etkin bir şekilde lehlerine çevirebilecekleri ortamı, bir suistimaller mahalline dönüştürmüştü. İşte bu noktada araştırma konusu olan hanedan kadınlarının tasarrufunda bulunan çiftlikler¹, çok daha küçük bir mekânda iki taraflı bir sorgulamanın kapılarını aralamaktadır. Bir tarafta Osmanlı taşrasında sınırları zaman zaman birbirinden farklı lokasyonlarda, dağınık bir şekilde belirlenmiş bir gelir sahası ile onların bulunduğu yerde üst tasarruf sahibi adına işletme hakkını elde etmiş yerel unsurlar; diğer tarafta ise bunun işletilmesinden kâr elde etmeyi bekleyen yatırımcı ya da mülk sahibi ile merkezî hazine konumlanmıştı. Görünen o ki, Osmanlı taşrası klasik idari bölünmesi olan sancak-kaza içerisinde âdeta bir matruşka gibi iç içe geçmiş, şaşırtıcı hatta dikkatli olunmadığında tuzaklara gebe, minimal düzeyde yetki/yönetim sahalarını oluşturmakta ve bunların bir örneğini de çiftlik işletmeleri üzerinde kurgulamış gözükmektedir. Ayrıca mali kaygıların yönlendirdiği merkezî yönetimin çeşitli uygulamaları, daha yeni yeni tanımaya başladığımız bu ortamın istifadecileri arasına, *emlâk-ı hümâyûn zâbiti/emlâk voyvodası*²/*çiftlik subaşı*³/*çiftlik zâbiti* gibi çeşitli isimlerle anılan yeni tipleri sokmak için son derece makul bir zemin yaratmaktadır.

¹ Osmanlı literatürüne “çiftlik tartışması” olarak geçen büyük tarım işletmelerine dair araştırma ve incelemeler arasında başlıcaları için bkz. Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 17-35; Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 36-56; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü”, *Ülkü Mecmuası*, (Mart 1937-II. Kanun 1938), [Bir yazı dizisi olarak yayımlanmıştır]; Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 1-14; Halil İnalçık, “Çiftlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, 1993, ss. 313-314.

² Voyvoda, Osmanlı taşrasında belirli dönemlerde farklı fonksiyonlar üstlenmiş bir görevli idi. Çok uzun zaman –muhtemelen timar sisteminin sağlıklı bir şekilde işlediği süreçte-kendilerine has olarak tahsis edilmiş bölgelere gitmeyen dirlık sahipleri adına vergileri toplamak ve reyanın güvenliğini temin etmek için görevlendirdikleri adamları için kullanılan bir tabir olmuştur. Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i

Hanedan kadınlarını yönetim söylemi içinde konumlandıran yaklaşım, zamanla evrilmiş ve XVIII. yüzyılda, önceki dönemlere kıyasla, onlara dair daha şahsına özgü bir profilin çizilebileceği anlaşılmıştır⁴. Tanzimat döneminin hemen başına kadar devam eden bu süreçte, bunu besleyen kaynaklardan belki de en önemlisinin, gelirlerinin mahiyeti ve onlardan elde edilen kazanımlar olduğunu söylemeliyiz. Şüphesiz ki burada belirli sorular sormak, konuya ilişkin Osmanlı arşiv belgelerinin farklı tasniflerinde dağılmış belgeler arasında yolunu kaybetmekten araştırmacıyı alıkoyacaktır. Bu çerçevede beliren iki temel mesele ise, hanedan kadınlarının tasarrufundaki gelirler ve bu gelir kaynaklarının taşra yönetiminde bir karşılığının olup olmadığıdır. Dolayısıyla bu çalışma, birbirine paralel yollardan giderek iki yönlü bir analiz yapmayı amaçlamaktadır.

Hanedan üyelerinin tasarrufundaki çiftlikler, sistemde mevcut olan mı yoksa sosyo-ekonomik gerekçelerle oluşan yeni tip büyük işletmeler miydi? Bu ve buna benzer sorular üzerinde düşünmek bir taraftan da hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da tarımsal ve hayvansal faaliyetlerin boyutunu değerlendirmeye olanak tanıyacaktır. Dolayısıyla –geliştirilmeye muhtaç bir tespit olarak- devlete ait gelirlerin bir kısmının hanedan içinde ya da merkezî bürokrasi arasında el değiştirir mahiyete sahip tasarruf temayülünün ardında yatan gerekçelerin açığa çıkartılması önem arz etmektedir. Bölgesel ölçekte özellikle XVIII. yüzyılın tamamına teşmil edilen tımar alanlarının mukataalaşma süreci⁵, tarımsal üretimin paydaşlarını çeşitlendirirken bu

Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, Yıl Ekim 1974, s. 677. İltizam usulünün yaygınlık kazandığı XVII. yüzyıldan itibaren voyvodaları bu sefer, taşrada merkezî hazine gelirlerinin idaresinden sorumlu hazine defterdarlıklarının kaldırılması ve yerlerine voyvodalık adlı mukataa birimleri kurulması vesilesiyle görmek mümkündür. Bunun bir diğer boyutunu, aynı dönemde sancaklardaki dirlik sahalarının merkezî hazine bünyesine katılması ve ilgili sancakların voyvodalığa çevrilmesi oluşturmuştu. Erol Özvar, “Voyvoda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, 2013, ss. 129-131; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri”, *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 367-382.

³ Subaşı tabiri, klasik dönemin idari yapısı içinde kullanılan hem bir görevlinin hem de sancağın güvenlik işlerini yürütmek üzere ayrılmış idari birimin ismi olarak kullanılmaktaydı. Sancakbeyi, sancak dâhilindeki subaşılıkların her birine kendi adamlarından birini atamaktaydı. Onlardan beklenen görevler ise bād-ı hevâ türü vergileri toplamak ve buna bağlı kolluk gücünü yerine getirmektir. Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, Yıl Ekim 1974, s. 666-667; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi 2 (1453-1559)*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 31-32.

⁴ Hanedan kızlarını, mukataa ve has gelirleriyle ilişkileri çerçevesinde değerlendirerek onları birer *mutasarrıfe* olarak tanımlayan şu çalışmaya bkz. Özlem Başarır, *Osmanlı Hanedan Kızları ve Gelirleri (XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2018.

⁵ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

sürece çiftliklerin ne şekilde entegre olduğu araştırılmaya muhtaçtır. Zira Rumeli’de özellikle Tanzimat sonrasında yeni adlarla anılan yerel unsurların toprak sahibi-reaya ilişkileri içinde dominant ve sürekli bir rol üstlenmeye başlamasının herhalde öncül koşullarını araştırma dönemimiz olan XVIII. yüzyılın yaratmış olması kaçınılmazdır⁶. O yüzden bu dönemle ilgili yapılacak detaylı monografik çalışmalar, yaygın tarımsal ilişkilerin yapısını anlamaya katkı yapacaktır.

Osmanlı Hanedan Kadınlarının Çiftliklerinin Taşra Yönetim Yapısıyla Buluşması

XVIII. yüzyılda hanedan kadınlarının gelirleriyle ilişkileri açısından bir profil inşa edilmesi ya da toplumsal cinsiyet araştırmalarının öznesi olarak görülmeye başlaması, çok da uzak olmayan bir geçmişe sahiptir. Onları özellikle iltizam piyasasında yatırımcı olarak görmek ve bu çerçevede yükledikleri roller, hanedan üyelerinin gelirlerinin ayrıca irdelenmesinin önünü açmıştır. Bu dönemin kadınları, artık iktidar entrikalarının parçası ve başkentin mimari ve sosyal hayatının öncüleri olmalarının yanında gelir kaynaklarının işletim koşullarıyla taşrayla da bağın kurucularından sayılmaları söz konusuydu. Yeni gelişmenin sahip olduğu en önemli detaysa, gelir kaynakları yoluyla geleneksel idari birimlerin içinde, iç içe geçmiş yetki alanları oluşturulmasının zemininin hazırlanmasıydı. Böylece Osmanlı taşrasında çok daha mikro düzeyde mali ve idari boyutu olan birimler oluşturulmasına mahal verildiği düşünülmektedir.

Beyhan Sultan (1765-1824) ile kardeşi Hadice Sultan’ın⁷ (1768-1822) ortaklaşa işlettikleri Mora’daki Musa Ağa çiftliklerinin bu oluşum için iyi bir örnek olduğu söylenebilir. Öncelikle çiftliklerin Androsa, Kalamata, Londar ve Mezistre olmak üzere dört kazaya yayıldığı görülmektedir. Gelirleri mukataa statüsüne getirilerek yatırımcılara deruhte edilen bu kazalardan ilk ikisi Beyhan Sultan’ın, kalan ikisi ise Hadice Sultan’ın yatırım sahalarındandı. Genellikle kaza mukataalarının başında yatırımcılar adına vergileri toplamakla ve ahalinin işlerini görmekle görevlendirdikleri voyvoda denilen bir görevli/mültezim bulunurken, çiftlikler için de ayrıca yine yatırımcı adına vergilerini toplamakla görevli –ki bu görevi o da iltizamlı alırdı– emlak voyvodası/çiftlik subaşı adı verilen başka bir kişi olurdu. Anlaşılan o ki çiftlikler de tıpkı mukataa alanları gibi, tek bir mekânla sınırlı olmamakla beraber sözü edilen voyvoda/subaşı da, kazadaki esas voyvodadan ayrı olarak görevlendirilmiş ikinci bir kişi olarak görev yapmaktaydı.

⁶ Tefvik Güran-Ahmet Uzun, “Bosna-Hersek’te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)”, *Belleten*, Cilt 70, Sayı 259, 2006, ss. 867-902.

⁷ Sultan III. Mustafa’nın (1757-1774), Âdilşah Kadın’dan (ö. 1803) doğma kızlarıdır.

Hal böyleyken çiftlik reayası, tıpkı kaza ahalisi gibi paylarına düşen avarız ve nüzül vergilerini kaza voyvodalarına ödeyeceklerdi. Kazaların padişah emriyle ödemesi gereken tekâlif ve menzil masrafları ise, kadı tarafından hazırlanmış tevzi defterlerine göre tahsil edecek görevliye teslim edilecekti. Bu tahsil işleminin ardından hiç bir ehl-i örf mensubunca kanuna aykırı başka bir vergi talebinde bulunulmayacaktı. Mora'da geçerli olan düzene göre, hazeriyye ve Mora kaymakamının masraflarından hisselerine düşeni buldukları kazalardan ayrı olarak Mora kaymakamının atadığı mübaşire ödemekle mükellefliler. Ayrıca bu iş için gelen mübaşire, tek seferde olmak üzere mübaşiriyye ödemesi yaparlardı. Ancak burada görevlilerin dikkat etmesi gereken şey, buldukları kazalardan istenen vilayet masrafı ve hazeriyye için gelen mübaşirlere ödenecek mübaşiriyye ödemesinden azade olmalarıydı. Asıl kazalarının menzil masrafı ve diğer vilayet masraflarından hisselerine düşen içinse çok sayıda sekban gönderilmesi yerine kaza voyvodasına emlak voyvodasına bir adam gönderilerek bahsi geçen ödemelerin tahsilinin yapılması gerekmekteydi⁸. Karşılaşılan başka örneklerden çiftlikler için her zaman bu tür ayrı görevlilerin yer almasının gerekmediği, muhtemelen daha küçük sınırlara sahip çiftliklerde kocabaşı ve ayanların da benzer fonksiyonları üstlendikleri anlaşılmaktadır⁹. Ayrıca yatırım yaptıkları kaza mukataaları içinde geliri kendisine ait olmayan, tapu senediyle verilmiş arazi üzerinde başkasının tasarrufuna bırakılmış çiftlikler de bulunabilirdi¹⁰.

Taşrada hanedan kadınlarının gelirlerinin birbirlerine yakın ya da iç içe olmaları da temayülün bir diğer boyutunu oluşturduğunu söyleyebiliriz. Hatta kimi zaman hanedan kızlarının kethüdaları aynı zamanda anneleri olan Kadınefendi'nin de işlerini yürüttü¹¹. Bu minvalde gelir kaynaklarının da bir arada bulunması, kabul edilebilir bir gerekçe olmalıdır. Örneğin Beyhan Sultan'ın malikâne uhdesinde olan Hüdavendigar Sancağı'ndaki Mihaliç Nahiyesi'ne bağlı olan Akça Sığırlık adlı köyde yer alan çiftliğin, Beyhan

⁸ BOA., C.SM. 98/4903 (22 Zilkade 1211/19 Mayıs 1797).

⁹ *Re'âyânın iltimâs ve ilticâlarıyla re'âyâ fukarâsının umûr ve husûslarını ve vâki' olan masâriflerini rü'yeti için re'âyâ fukarâsı tarafından bâ-hüccet-i şer'iyye vekil ve kocabaşı nasb ve ta'yîn edilmiş olurlardı.* Onların, kaza voyvodalarıyla vergi meselesi yüzünden sık sık karşı karşıya geldiklerine dair pek çok örnek bulunmaktadır. BOA., TS.MA.e 98/15 (5 Safer 1216/17 Haziran 1801).

¹⁰ Karitena ve Fener kazalarının sınırında yer alan çiftliklerin sahibi bir gayrimüslim, hemen çiftliğinin yanında bulunan başka bir çiftlik sahibi müslimin, dere suyunun kullanımını engellediğini iddia ederek bunun önlenmesi için merkezî yönetime gönderdiği arzı için bkz. BOA., AE.SSLM.III. 198/11867 (tarihsiz arz).

¹¹ Bunun tipik örneklerinden birini de I. Abdülhamid'in kızı olan Esmâ Sultan ve onun annesi Ayesşinperver Kadınefendi de görmek mümkündür. Türkan Duran, *I. Abdülhamid'in Kızı Esmâ Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Sultan'ın annesi Adilşah Kadın'ın¹² uhdesinde olduğunu görmekteyiz. Adilşah Kadın'ın çiftlikten ayrı tutulmuş arazisinden 1.000 kile tohum ekilebilen tarlasını, Mihaliç'de yaşayan mütegalibeden Kulaksız Hacı İbrahim, rüşvetle bir şekilde tahsil etmenin yolunu bulmuş ve elde ettiği sahte hüccet ile bunlara el koymuştu. Bunun merkezî yönetime daha önceden bildirilmesi üzerine, tarlaların Adilşah Kadın'ın kendisi tarafından zapt ettirilmesi ve bundan sonra da ilgili kişinin müdahalesinin önlenmesi sağlanmıştı. Ancak Hacı İbrahim, buna uygun davranmayarak tarlaları kanuna aykırı olarak zapt etmeye ve ekip biçmeye devam etmişti. Bu durum, Akça Sığırlık köyünün de olumsuz etkilenmesine sebep olmaktaydı. Adilşah Kadın, arazisinin Hacı İbrahim'den alınarak elindeki sahib-i arz¹³ temessükü gereğince kendisi tarafından ekilip biçilmesine olanak tanınmasını ve Hacı İbrahim'in de cezalandırılmasını istemektedir¹⁴.

Beyhan Sultan'ın¹⁵ ve Baş Kadın'ın tasarrufunda bulunan Mora'daki Nişi çiftlikleri ise bunu destekleyen daha açık veriler barındırmaktadır. Görünen o ki Nişi çiftlikleri adıyla anılan gelir sahası, Karitena, Androsa ve Arhos kazalarına dağılmış durumdaydı. Bunlardan Arhos ve Androsa kazalarında bulunan Nişi çiftliklerinin bir bölümü Baş Kadın'a mülk olarak verilmiş ve iltizamla işletilmesi öngörülmüştü. Karitena ve Androsa'daki Nişi çiftlikleri ise Kalamata ve Arkadya kazaları ile birlikte Beyhan Sultan'ın malikâne ile işletimindeydi. Beyhan Sultan'ın üzerindeki çiftlikler, Androsa Kazası ile birlikte bir mukataa olarak addedilmekte ve kaza voyvodası/mültezimi/subaşı olarak adlandırılan bir kişinin iltizamla vergilerini topladığı ve reayasının işlerini gördüğü bir usul uygulanmaktaydı. Baş Kadın'ın uhdesindeki çiftliklerin ise iltizamla işletilmesine karşılık onun

¹² Beyhan ve Hadice sultanların annesi olan Adilşah Kadın, 1803 yılında vefat etmiştir. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa, İstanbul 2015, s. 463-464.

¹³ “Timar sahibine ‘sâhib-i arz’ (sâhib-i raiyyet) denilirdi; çünkü buradaki arazi ve çiftçi üzerinde mirî arazi ve reâyâ ile ilgili kanunlarda belirtilen şartları uygulamada tam yetkiye sahip tek kişiydi. Bu kanunları çiğnediği takdirde soruşturmaya tâbi tutulurdu ve hakkını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelirdi.”, Halil İnalçık, “Timar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, 2012, s. 170.

¹⁴ Defter-i Hâkânî kayıtları, Adilşah Kadın'ın tarihsiz takriri ve ilgili kalemlerden alınan derkenarlar göz önünde bulundurularak gereğinin yapılması hususunda BOA., C.DH. 9780 (20 Receb 1217/16 Kasım 1802).

¹⁵ Beyhan Sultan'ın Mora'daki çiftlikleri, muhasebe kayıtlarında *Emlâk-ı Hümayûn Kazası* olarak geçmekte ve reyanın ödemekle mükellef olduğu vergiler şöyle kaydedilmekteydi: mâl-ı cizye, taahhüd-i reaya ve tercüman maaşı 4.088 kuruş, mâl-ı haremeyn 994 kuruş ve harc-ı vezne, harac-ı boğca ve aklâm-ı defterdâr 396 kuruş ile toplamda 4.778 kuruş. Karşılaştırma yapmak adına Beyhan Sultan'ın tasarrufundaki diğer kazalarda vergiler (aynı ödemelere mâl-ı avârız ve mâl-ı mevkûfun da eklenmesi ya da taahhüd-i reyanın çıkarılmasıyla), Karitena Kazası için 22.352 kuruş, Fener Kazası için 7.293 kuruş, Arkadye Kazası için 19.306 kuruş, Kalamata Kazası için 5.150 kuruş ve Androsa Kazası için 5.862,5 kuruş olarak belirlenmişti. BOA., TS.MA.d 5234.

Beyhan Sultan'ın yatırım alanı içinde bir mülk olarak yer aldığı ve ayrı bir mültezimin mevcut olduğu anlaşılmaktadır¹⁶.

Çiftlik Gelirlerini Uhdelerine Alma Yolları

Çiftliklerden elde edilecek gelirlerin kendilerine ya ihsan yoluyla mülk olarak tevcih edildiğini ya bir devir işlemi (ferağ ve kasr-ı yed) yoluyla elde ettiklerini ya da malikâne yatırımı olarak uhdelere verildiğini söyleyebiliriz. Karitena Kazası'ndaki altı köyün (kurâ-i sitte) reayası, *bâ-izn-i sâhib-i arz* tasarruf ettikleri yetmiş dört çiftlik arazisini *bedel-i makbûz mukâbili* Beyhan Sultan'a devretmişlerdi. Beyhan Sultan'ın kabulü ve sahib-i arzın temessük vermesinin ardından mutasarrıfe olabilmesi için işlemler başlatılmıştı. Bunun için Beyhan Sultan, daha önce Rumeli kadiaskeri olan Mehmed Mekki Efendi'nin imzasıyla bir hüccet verilmesini ve bunun da Baş Muhasebe Kalemî'ne kaydedilmesini *iltimâs* etmişti. İlgili hüccetin buraya kaydedilmesinden sonra, arazinin Beyhan Sultan'ın uhdesine geçtiği resmileşmişti¹⁷.

Emlâk-ı hümâyûn¹⁸ çiftliklerinden olan Eyüp Haslar Kazası'ndaki Gümrükçü Çiftliği'nin belgelere yansıyan bir devir işlemi, hanedan kadınlarının devlete ait olan bu gelirlerle ilişkisine dair bazı ipuçlarına ulaşmamıza olanak tanımaktadır. Görünen o ki, devretmek isteyen kişinin üzerinden alınan çiftlik, önce emlâk-ı hümâyûna yeniden ilhak ediliyor, akabinde başka bir hanedan kadınına mülk olarak devredilebiliyordu. Yönetim için kendi aralarındaki bu tür el değiştirmelerin engellenmediği ve istenen mülknamenin verilerek işlemin tamamlandığı görülmektedir¹⁹.

Merkezî yönetime ulaşmış şikâyetler için yapılan araştırmalarda Mora'daki çiftlikler için ayrı bir düzenleme yapıldığı ve tüm yarımada için bunun geçerli olduğu anlaşılmaktadır²⁰. Buna göre müstecir statüsünde bulunan çiftlik reyalaları, çiftlik arazisini ekip biçtiklerinde elde ettikleri mahsul her ne ise bunun dörtte bir hissesini öşür olarak mülk sahibine verilmesi, dörtte

¹⁶ BOA., C.ZB. 47/2313 (19 Zilhicce 1212/4 Haziran 1798).

¹⁷ Beyhan Sultan'ın ferağ işlemine ilişkin, 4 Rebiülevvel 1201 (25 Aralık 1786) tarihinde bir ferman verilmişti. Hadice Sultan'ın kethüdasının takrirî üzerine ferağ işlemine dair emsallerine göre hareket edilmesi hakkındaki 8 Şaban 1201 (26 Mayıs 1787) tarihli buyurdu ve Eyüp Kadısı'nın ilamı için BOA., C.SM. 1983.

¹⁸ Padişahın şahsına ait çeşitli yerlerdeki çiftlikler için kullanılan tabirdir. İncelediğimiz dönemde bunlar, Ceb-i (Ceyb-i) Hümâyûn hazinesince idare edilmektedir. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 248-249.

¹⁹ 1193 (1779/80) yılında haremde üçüncü kadın statüsündeki Nevres Kadın, gerekçesini belirtmeyerek kendi gönlüyle çiftliğini devretmek istediğini Osmanlı yönetimine bildirmişti. Merkezî bürokrasinin hazırladığı başvurudaki ifadelerden, Nevres Kadın'ın devrettiği kişinin İkinci Kadın Sineperver olduğu anlaşılmaktadır. BOA., AE.SABH.I. 58/4115 (24 Şevval 1193/4 Kasım 1779).

²⁰ Hatta Mora çiftliklerinin Darbhane tarafından idare edilmesine dair padişahın bir de hatt-ı hümâyûnu bulunmaktadır. BOA., HAT 34/1674.

üç hissesi ise kendisinde kalması, esas kabul edilmişti. Beyhan Sultan ve kardeşi Hadice Sultan'ın Kalamata ve Androsa kazalarındaki Aziz Ağa ve Cafer Emin Ağa²¹ adlı mülk çiftliklerinde bu kaidenin ihlal edilmesi, merkezî bürokraside detaylı bir araştırmayı gerekli kılmıştı. Yapılan teftiş nihayetinde, sultanların bu gelir kaynaklarında bahsi geçen dörtte birlik hisselerine karşılık kurallar gereğince kendilerinin atadığı çiftlik subaşısına teslimatın yapılması gerektiği tespit edilmişti. Ancak reaya, bunu kanunlara aykırı olarak ödemekten kaçınınca, hem sultanların mahsulü hem de merkezî hazinenin yıllık vergisi sekteye uğruyordu. Konu derhal Mora valisine ve ilgili kadınlara bildirilerek reyanın ödemedede yaşattığı sıkıntının giderilmesi istenmişti²².

Bazen şartların uygun olmasıyla da birtakım çiftlikler, çeşitli vesilelerle kendilerinin tasarruflarına verildi. Örneğin Moralı Osman Bey'in vefatıyla varisleri, arazi sahipleri ve müşterileri arasındaki anlaşmazlığın ortadan kaldırılması için el konulan 39 çiftliğin yarısının Beyhan Sultan'a, ¼'inin Mihrişah Sultan'a ve ¼'inin Zeynep Sultan'a tapu ile verilmesi söz konusu olmuştu²³. Bir dönem kethüdalığını yapmış olan Seyyid Abdullah Efendi'nin uhdesinde bulunan Cısr-i Ergene Kazası'ndaki Beğendik adlı çiftliği, onun devriyle belirli bir bedel karşılığında yine Beyhan Sultan'ın uhdesine bırakılmıştı²⁴.

Haremde padişah kadınlarının ve kızlarının arasında gidip gelen çiftliğin üzerinde mülk olarak kayıtlı padişahın üçüncü hazinevarı Nevres Kadın'ın çocuksuz vefat etmesinin ardından boşta kalan Selanik nahiyesindeki iki çiftliğindeki tarlaları, yaylak ve kışlaklarıyla birlikte hayvanları ve alet edevatın tamamını yine bir padişah kızı olan Hibetullah Sultan²⁵ (1789-1841), yaptığı başvuruyla kendisine ihsan edilmesini istemişti²⁶.

Çiftliklerin İşletilme Yöntemleri ve Karşılaşılan Sorunlar

Hanedan kadınlarının çiftliklerin verimli bir şekilde işletimini sağlamak için tercih etmiş oldukları yollar, elbette ki dönemin vergi toplama yöntemlerinden bağımsız değildi. Ya mülk olarak ya da malikâne yatırımı

²¹ Cafer Emin Ağa Çiftliği'nin 1216 (1802/03) mali yılı yıllık vergisi, 2.563,5 kuruş; 1217 (1803/04) mali yılı mâl-ı cizyesi 1.961,5 kuruştur. BOA., TS.MA.d 5234.

²² BOA., C.SM. 96/4809 (10 Rebiülevvel 1224/25 Nisan 1809).

²³ BOA., AE.SMST.III. 19/1285 (11 Şaban 1182/21 Aralık 1768).

²⁴ Seyyid Abdullah Efendi'nin kethüdalığı esnasında Beyhan Sultan'ın gelirlerinden zimmetinde 34.500 kuruş kalmıştı. Bunun kendisinden tahsil edilerek yeni kethüdası Arif Efendi'ye teslim edildiği kaydedilmektedir. Gerekeşi açık olmamakla birlikte kethüdayı sürgüne kadar götürülecek usulsüz tavrının bir boyutunun da elindeki çiftliğin alınmasıyla sonuçlanmış olması muhtemeldir. BOA., HAT 199/10098.

²⁵ Sultan I. Abdülhamid'in (1774-1789), Fâtıma Şebisefa Kadın'dan doğma kızıdır.

²⁶ Hibetullah Sultan'ın arzı neticesinde, çiftliklerin kendisine ihsan edilerek mülknamesinin hazırlanması kararı için BOA., C.SM. 28/1415 (8 Zilkade 1211/5 Mayıs 1797).

olarak aldıkları çiftliklerinin işletiminde ise iltizam ya da emanet yönteminin kullanıldığını biliyoruz. Gözlemlerin mikro ölçeğe indirilmesi, taşra yönetiminin vergi toplama hususlarını nasıl işlevselleştirdiğine dair verilere ulaşmaya imkân tanır gözükmektedir. Araştırmanın bu kısmında örneklem üzerinden yine belirli hanedan kadınları ve çiftlik sahaları ele alınarak çiftliklerin işletim usulleri ve bundan kaynaklı muhtemel sorunların nelere cevap vereceği yolu izlenmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı için neredeyse tek başına dönemin pek çok özelliğini yansıtan Beyhan Sultan'ın *kurâ-i sülûse* olarak adlandırılan ve Cısr-i Ergene mukataası dâhilinde bulunan çiftliklerinin, kendisi tarafından atanan kişilere iltizam ile ihale ederek işletecek olması, merkezî yönetimce de uygun görülmesine rağmen, o sıralarda Çirmen Sancağı Mutasarrıfı olan Celal Paşa'nın itirazına neden olmuştu. Ona göre, bu uygulama bölgesel bir tehdidi barındırmaktaydı ve *bunu sultanın adamı ta'sîr etmek olmaz sâ'ir iltizâmâta sirâyet eder ya iltizâmen ya emâneten* kendisine ihale edilip Beyhan Sultan tarafından görevlendirilen kişi hemen geri çağrılmalıydı. Celal Paşa, merkezî yönetimi ikna ederek istediğini aldıysa da Beyhan Sultan'ın kethüdası önceki usule göre vergilerin tahsil edilmesi için gereğinin yapılmasına dair tekrar padişaha başvurmaktan ve onun yardımını ummaktan vazgeçmemişti²⁷.

Mora'da geniş bir alana yayılmış olan Musa Ağa Çiftliği reayaları, üzerlerine binen ek vergi yükünden ve görevlilerin zulmünden şikâyetle bulunmaları vali tarafından toplanan cizye vergisinde yoğunlaşmaktaydı. Çiftliklerin esas tasarruf sahipleri, hem çiftlikleri çok daha düşük bedelle iltizama vermek zorunda kalmaları hem de vergi mükelleflerinin yerlerini terk etmeleri yüzünden özellikle cizye vergilerinin Mora'nın tamamıyla değil ondan ayrı olarak toplanmasının daha sağlıklı olacağına ahali ile hemfikirdiler. Ancak aşmaları gereken başka mali-idari engeller vardı. Bir kere çiftliğin hissedarlarından Evkâf-ı Hümâyûn'a ait diğer çiftliklerin cizye vergilerinde buna benzer bir değişiklik söz konusu olmamıştı. Diğer taraftan eğer bir ayrılma olursa, cizyedarların sene sonunda zarara uğradıklarına dair iddialarda bulunabilecekleri ihtimalinden, merkezî yönetimin bu talebe pek de sıcak bakmamasıydı. Hatta 1171 (1757/58) yılında alınan bir kararı da dayanak kabul etmekteydi. Esasında böylesi bir kararın alınması, reayanın cizye vergisini ödemedi, merkezî yönetimi oldukça zor duruma düşürecek nasıl bir hile peşinde olduğunu da açık etmekteydi. O sıralarda Mora'daki ehl-i zimmet reaya, cizye vergisini toplayan cizyedarlardan vergiyi ödediklerine dair evrak almamakta hatta çoğu bundan özellikle kaçınmaktaydı. Bir kısım reaya ise, *biz malikâne reayasınız* diyerek vakıf zabıtinden ve kaza voyvodasından tezkire almakla yetinmekteydiler. Bu durumda vakıf zabiti ve voyvodası, ellerindeki cizye evraklarını, kurallara

²⁷ Kethüdanın tarihsiz takrirî için BOA., C.ML. 1453.

aykırı olarak biraz önce bahsi geçen cizyedarlardan ödemeyi yaptıklarına dair evrakı almaktan kaçınan Mora cizye mükelleflerine gizlice sattıkları ve vergiyi ödemiş gibi gösterdikleri tespit edilmişti. Bu hileden zarar görecekt olansa şüphesiz ki hem yatırımcılar hem de merkezî hazine olacaktı. Zamanla Mora cizyesinden çıkarılmış cizye kalemlerine rağbetin pek olmaması da bu tür ayrılmaların neden istenmediğinin bir başka işareti olarak gösterilmektedir²⁸.

Mora'nın üç kazasına yayılmış halde bulunan Musa Ağa çiftlikleri ahalisinin başına gelenler, yarımadanın diğer sakinlerinin yaşadıklarından çok da farklı değildi. Özellikle cizye nedeniyle Mora valisinin adamlarının yaptığı eziyetler düşünülünce, kendilerini kurtarmak için çeşitli çareler aramak kaçınılmaz hale gelmiş; bulunulan yeri terk etmek, vergi toplayıcılarından kurtulmanın en etkili yollarından biri olmuştu. Geride kalanların durumu da pek parlak sayılmazdı. Gittikçe güçleşen ve ağırlaşan vergilerin yanında, gidenlerin yükümlülüklerini de üstlenmek durumunda kalmaları, özellikle valinin adamlarından kurtulmak için emsal kararların peşine düşmelerine ve merkezî yönetimi bu çerçevede ikna etmeye çalışmalarına yol açıyordu²⁹.

Örneğin çok sık rastlamadığımız emsal karar, bölgedeki diğer yatırımcı el-Hâc Mustafa Ağa'nın tasarrufunda olan Kokoş Haslar Mukataası ahalisinin vergi ödeme konusunda elde ettiği kazanımla ilgiliydi. Kokoş ahalisi, -1171 (1757/58) yılındaki kararın aksine- 1178 (1764/65) yılında, bağlı buldukları kalemden çıkartılarak cizyelerinin kendi voyvodalarınca toplanmasına yönelik bir düzenleme yapılmasını sağlamışlar; bundan haberdar olan Musa Ağa Çiftliği ahalisi de emsal kararın kendileri için de geçerli olması için ısrarcı olmuşlardı. Buna göre 1190 (1776/77) mali yılına mahsuben mevcut cizye mükellefi, Mora muhassılı tarafından Mora cizyesinden çıkarılacak ve mukataa voyvodasına cizye evrakları teslim

²⁸ Cizye Muhasebesi Kaleminden konuya ilişkin yazılan 21 Şevval 1190 (3 Aralık 1776) tarihli derkenar için BOA., C.EV. 512/25893.

²⁹ 1190 (1776/77) mali yılı muhasebesi esnasında Musa Ağa çiftliklerinin ¼ hissesinin Evkâf-ı Hümâyûn, ¼ hissesinin Hadice Sultan ve 2/4 hissesininse Mihrimah Sultan tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır. Tasarruf sahipleri adına Evkâf-ı Hümâyûn kaimmakamı ile sultanlardan birinin kethüdası tarafından yazılan arzuhal için BOA., C.EV. 512/25893. Ancak kethüdalarının arzuhallerinde çiftliğin yarı hisse sahibinin Mihrimah Sultan olduğu zikredilse de daha sonrasında bu ismin Beyhan Sultan'la değiştiği tespit edilmektedir. 19 Rebiülevvel 1191 (27 Nisan 1777) tarihli, Cizye Muhasebesi Kaleminden derkenarı için BOA., AE.SABH.I. 146/9897. Arzuhalde Mihrimah Sultan'ın, Sultan Mustafa'nın kızı olduğu zikredilmektedir. Oysa bu Mihrimah Sultan, 5 Kasım 1762-Mart 1764 tarihleri arasında yaşamış ve çok küçük yaşta vefat etmiş bir sultandı. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 482-483. Bu karışıklığın sebebini bilebilmek mümkün değilse de bürokratik aşamada sehven bir yanlışlık olduğu akla yakın gelmektedir.

edilecekti. O da ehl-i zimmet reayadan tahsil ettiği cizyeleri daha sonra Mora muhassılına teslim edip senedini alacak³⁰ ve ödeme işlemi tamamlanacaktı.

Musa Ağa çiftlikleri reayasının benzer bir düzenleme yapılmasına yönelik aradıkları, işte bu emsal kararın ta kendisiydi. Böylece 1 Muharrem 1191 (9 Şubat 1777) tarihinden itibaren çiftliklerin 1201 cizye mükellefi, Mora cizyesi kaleminden çıkarılmıştı. Bu esnada çiftliklerin idaresi emanet yöntemi³¹ ile Bostani Halil adlı kişiye verilmişti. Çiftlik ahalisi, bu karardan da pek memnun kalmamış, Bostani Halil'in bu ayrılma işini aslında istemediğini iddia edecek kadar işi ileri götürmüşlerdi³². Hatta onun etrafına topladığı Arnavud eşkıyası ile cizye vergilerinin yanı sıra bir de Mora valisinden aldığı buyuruldu ile mübaşiriyye adıyla toplamda 6.461,5 kuruş³³ tahsil ettiğini söylemekteydiler. Bu hususu bildirdikleri Beyhan ve Hadice sultanların kethüdası ise hemen merkezî yönetimi konuya ilişkin bilgilendirmiş ve gerekli araştırmanın yapılmasıyla, ahalinin mağduriyetinin giderilmesini istemişti. Aslında ifraz yani Mora cizyesinden ayrılma işleminin ardından çiftlik reayalarının tüm işleri ile cizye, avarız ve diğer vergilerinin toplanması işi eskiden olduğu gibi, buldukları kazaların ayan ve kocabaşları marifetiyle görülmeliydi. Reayanın Halil'in hırslı olması yanında rüşvet ile de bu genel uygulamaya aykırı davranması kabul edilemezdi. Merkezî yönetim açınsındansa reayanın iddia ettiği gibi Halil'in Mora valisi ile işbirliği içinde olup olmadığı daha önemli bir meseleydi. Çünkü toplandığı söylenen meblağ, artık Köstendil Sancağı mutasarrıfı olan Mora eski Valisi Hasan Paşa'dan istenmekteydi. Yine bilinen o ki, yarımada vali için herhangi bir gelir ortaya çıksaydı bu durum, Mora

³⁰ 3 Zilkade 1190 (14 Aralık 1776) tarihi, emsal ferman için BOA., C.EV. 512/25893.

³¹ Emanet yönetiminin tercih edilmesi, biraz da zorunluluktandı. Çiftliklerin hissedarları adına durumu dile getiren sultanların kethüdaları ve Evkâf-ı Hümâyûn mütevellisinin, çiftliklerde 1.201 cizye mükellefi kayıtlı olmasına rağmen, çiftliklerde 174 reayanın mevcut olması nedeniyle vergilerin toplanmasına kimsenin talip olmadığına yönelik kaygılarını dile getirmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. BOA., AE.SABH.I. 146/9897 (19 Rebiülevvel 1191/27 Nisan 1777). Zaten Bostani Halil, sıradan bir kimse olmayıp aynı zamanda Androsa Kazası voyvodasıydı. BOA., AE.SABH.I. 288/19367 (23 Rebiülevvel 1192/21 Nisan 1778). Ancak zaman geçmesine rağmen yine de çiftliklerin cizye mükellefi reayası, eski sayısına bir daha kavuşamadı. Cizye Muhasebesi'nden alınan bir kayda göre, 1203 (1789/90) mali yılına ait cizye mükellefi mevcudu ancak 1.056'ya ulaşmıştı. BOA., AE.SABH.I. 131/8814 (15 Zilhicce 1202/16 Eylül 1788).

³² BOA., AE.SABH.I. 146/9897 (7 Şevval 1192/29 Ekim 1778).

³³ Cizye muhasebesi kayıtlarına bakıldığında 1201 cizye mükellefinden 4.329,5 kuruş toplanacaktı. Yine herbirinden birer kuruş olmak üzere 1.200 kuruş, Mora vali/muhassılı adına Mora Divanı sarrafi tarafından alınacaktı. Böylece toplamda 5.529,5 kuruş olmalıydı. Oysa reayanın iddiasına göre cizye vergisi olarak tayin edilen meblağın yanında, 6.461,5 kuruş daha Mora vali/muhassılı adına tahsil edilmişti. BOA., AE.SABH.I. 146/9897 (13 Rebiülevvel 1191/21 Nisan 1777). Yapılan araştırmanın detayları hakkında ayrıca bkz. BOA., AE.SABH.I. 288/19367 (23 Rebiülevvel 1192/21 Nisan 1778); BOA., AE.SABH.I. 288/19368 (14 Rebiülahir 1192/12 Mayıs 1778).

Divanı sarrafı ve tercümanı tarafından kayıtlara geçirilirdi. O yüzden gerekli incelemelerin yeni Mora valisi ve çiftliklerin bulunduğu kaza kadıları tarafından titizlikle yapılması ve hakikatin acilen ortaya çıkarılması önem arz etmekteydi.

Musa Ağa çiftlikleri özelinde yaşananlara bakıldığında cizyelerinin toplanma usulü, çeşitli suistimalleri de barındırmaktaydı. Çünkü çok az bir zaman sonra cizyelerin Mora'dan ayrılarak ayrıca toplanmasına yönelik alınan karar ne yazık ki uzun süreli olmamış ve 1192 (1778/79) mali yılıyla beraber yeniden Mora cizyesiyle birlikte toplanması kararı alınmıştı³⁴. Dolayısıyla yine muhatap olarak Mora vali/muhassılları adına görevlendirilen kimseler, reayanın karşısına çıkarak tehdit oluşturmaya devam edecekti. Fakat resmi kayıtlara yansıyan detaylar, çiftliklerin cizye vergisinin toplanmasında izlediği usulün pek de istikrarlı olmadığını, muhtemelen her ne olursa olsun vergilerin toplanması esas kabul edilerek anlık çözümlerle işlerin yürütüldüğünü düşündürmektedir. Belki bürokrasi de bununla ilgili kayıtlara pek dikkat etmiyordu. Bunun bir sebebinin de zaten hanedan mensuplarına ayrılmış gelir kaynaklarının kendi içinde el değiştirmesi ve o yüzden bazı detayların üzerinde pek de durulmamış olması düşünülebilir³⁵.

Musa Ağa çiftliklerinin, cizye vergisi dışarıda bırakıldığında 1192 (1778/79) ve 1193 (1779/80) mali yıllarında emanet yöntemiyle işletildiği görülmektedir. İlgili yıllara mahsup olmak üzere bu çiftliklerin, hasılatını toplayarak kendilerine ulaştırması için hissedarlar Beyhan ve Hadice sultanlarla Evkâf-ı Hümâyûn tarafından bölgeye gönderilmiş olan Hafız Ali'nin vefat etmesi, işlerin yürütülmesi için yeni bir kişinin görevlendirilmesini gerektirmişti. Bunun üzerine Beyhan ve Hadice sultanların –Dîvân-ı Hâcegân-ı Hümâyûn'dan olup cizye eski muhasebecisi olan- kethüdaları Mehmed ile Evkâf-ı Hümâyûn mütevellisi, aynı zamanda şehir emini, Hafız el-Hâc Mustafa merkezî yönetime yaptıkları başvuruyla, Hafız Ali'nin o sıralarda bölgede olan kardeşi Mehmed'e bu işin havale edilmesini istemişlerdi. Anlaşılan o ki, tahsilat işleminin yarıda kalmaması ve daha pratik bir çözüm yaratma çabasına uygun olarak tevcih işlemi sonlandırılmadan 1193 senesinin Şubat ayı sonuna (Mart başı 1780) kadar çiftlikleri, Mehmed'in işletmesi ve hasılatın toplanarak bölge mahkemesince düzenlenecek mühürlü ve imzalı defterle birlikte merkeze ulaştırılmasına karar verilmişti³⁶.

³⁴ BOA., AE.SABH.I. 146/9897 (13 Rebiülevvel 1191/21 Nisan 1777).

³⁵ Ancak bunun ihtiyatlı bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerektiğini hatırlamalıyız. Zira padişahın kız kardeşlerinden biri –Beyhan veya Hadice Sultan olmalı-, kasr-ı yed ile kethüdası Hasan Efendi'ye geçmiş olan Musa Ağa çiftliklerinin daha sonra yaptığı başvuruyla kendi uhdesine verilmesini istemekte ve mülknamesinin hazırlanmasını talep etmekteydi. BOA., AE.SSLM.III. 422/24162 (21 Cemaziyevvel 1219/28 Ağustos 1804).

³⁶ BOA., C.SM.130/6526 (1 Zilkade 1193/10 Kasım 1779).

Çiftliklerin işletilmesinde vergi mükelleflerinin sayısında belli bir süreklilik kazanmasının ardından emanet yöntemi yerine yeniden iltizam usulü tercih edilmiş olmalıdır. Bir süre sonra Evkâf-ı Hümâyûn devreden çıkmış ve Hadice Sultan ile Beyhan Sultan'ın ortaklaşa işlettiği gelir kaynaklarından birisi olmuştu. Beyhan Sultan tarafından kaleme alınan bir iltizam zabıtnamesine göre 1200 (1786/87) mali yılı için bir seneliğine çiftliklerin işletimi ve vergilerinin toplanması Ahmed Ağa adlı kişiye iltizamen deruhde ediliyordu³⁷. Ancak cizye vergisi, çiftliğin işletiminden azade tutulmaktaydı. 1216 (1802/03) mali yılı cizyesinin toplanmasında, artık doğrudan doğruya malikane yatırımcısı sorumlu olacaktı³⁸.

Şah Sultan'ın³⁹ (1761-1803) annesinin Edirne'de mutasarrıf olduğu Musaca Çiftliği'ni senelik 1.500 kuruş icare ile işlettiğini görmekteyiz. İşleten kişi, Edirne ayanından Damad Mustafa Efendi'ydi. Vefatının ardından oğullarının çiftliği idare edemediklerini bildirmeleri, sultanın annesinin yeni bir kişi tayin etmesini gerektirecekti. Bunun için öncelikle kendi görevlendirdiği adamı bölge kadısı ile birlikte çiftliği –hayvanları ve hububat tohumları da dâhil olarak- eksiksiz teslim almalı ve eğer henüz içinde bulunulan mali senenin icaresi ödenmemişse, ilgili meblağın işletmecinin mirasından karşılanması sağlanmalıydı⁴⁰.

Osmanlı bürokrasisinin ürettiği evraklara bakıldığında sorunun odağına, çiftliklerde yaşayan reaya ve onların özellikle vergilendirmeyle ilgili maruz kaldıkları muameleler ve bunun üstesinden gelmek için gösterdikleri gayret ya da hileler yerleşmektedir. Onların ödeyecekleri vergilerin bir bölümü, avarız, bedel-i nüzül, celebkeşan ve tabhiyye-i peksimad ile çeşitli tekâlif-i şakka ödemelerinden oluşmaktaydı. Bu vergi sahasının ise özellikle XVIII. yüzyılda otoritelerin en çok suistimalde buldukları alan olduğunu söylemek mümkündür. Emlâk-ı hümâyûn içinde yer alan ve Şah Sultan'ın tasarrufunda bulunan Yenişehir-i Fener Kazası'ndaki Marko Çiftliği ahalisi, Yenişehir ayanının fahiş vergi talebinden kaynaklanan mağduriyetlerini bölge mahkemesine taşımışlardı. Bununla da kalmayıp tasarruf sahibi olan Şah Sultan'ı da bilgilendirmişlerdi. İfadelerindeki en çarpıcı nokta, epeydir

³⁷ BOA., TS.MA.d 2174, s. 46.

³⁸ BOA., AE.SSLM.III. 131/7981 (1 Rebiülevvel 1215/23 Temmuz 1800). Benzer bir uygulama yine Beyhan Sultan'ın uhdesinde olan Binişi Çiftliği ve tevabii cizyesinin toplanmasında yaşanmıştı. 1219 (1805/06) mali yılına mahsuben daha önceki uygulamalarda olduğu üzere, satış bedelini hazineye ödemesi ve güvenilir bir kefil göstermesi karşılığında ve *cibâyeti malikâne mutasarrıfına* verilme şartı kabul edilmişti. 332 adet esnaf-ı sülûse evrakı, gayr-ı ez ma'âş ve kitâbet ma'a ta'ahhüd-i re'âyâ ve ma'âş ve tercümân, senelik 1.268 kuruş yıllık vergi (mâl) ve 136 kuruş satış bedeli (peşin) ile adı belirtilmeyen bir kişinin talebiyle malikâne satış işlemi yapılmıştı. 8 Safer 1218 (30 Mayıs 1803) tarihli buyruldu için BOA., C.ML. 12198.

³⁹ Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) kızıdır.

⁴⁰ BOA., C.SM. 110/5523 (Evâhir-i Şaban 1188/27 Ekim-4 Kasım 1774).

reayanın diline pelesenk olan eğer buna bir son verilmezse, yerlerini terk etmekten başka çareleri kalmadığı tehdidini tekrarlamalarıydı⁴¹.

Dönemin kadınlarının ahali adına kaleme almaya alışkın oldukları arzuhallerin konusunu, çoğunlukla haksız alınan vergilendirmeler oluşturmaktaydı. Özellikle dönemin vergi sistemindeki çeşitlilik, maruz kaldıkları adaletsizliğin meşru zeminini de yaratmaktaydı. Bu durumda yapacakları tek bir şey kalıyordu, başvurularıyla devleti kendi lehlerine düzenlemeler yapmaya zorlamak⁴². Çiftlikler için belki de en muhtemel tehlike, bu çoklu vergi toplayıcılarının bir şekilde kendileriyle ilgili birtakım düzenlemeler yaptırması ve daha çok da onların çeşitli sayıdaki vergi mükelleflerini başka bir kazaya kaydırmaları ve alınacak vergi miktarını ise kalan reayaya yüklemeleriydi. Çiftlik reayalarının en sık yaptığı hamle, çiftliğe yatırım yapmış kişiye ulaşmak ve şikâyetlerini dile getirmekten öteye geçemiyordu. Merkezî yönetim, ahali serzenişlerini eğer kendisine ulaştırmayı başarmışsa, çoğunlukla onların seslerine kulak veriyor ve talep edilenin yapılması için otoritesini kullanmaktan geri kalmıyordu⁴³.

Hanedan kadınlarının uhdesinde olan çiftliklerde üretim yapan çiftçilerin, âdeta bir kanunname gibi hazırlanmış fermanlarla korunduğu anlaşılmaktadır. Böylece onların gündelik hayatlarında karşılaşacakları her türlü olumsuzluğun bertaraf edilmesi için tarafların ilişkinin niteliği netleştirilmektedir. Şah Sultan'ın Marko Paşa Çiftliği ahali için 1173 (1759-1760) yılında hazırlanmış bir ferman, bu düzenlemelerin mahiyeti hakkında bilgi vermektedir. Buna göre çiftçiler, miktarı ahalinin *hâl ve tahammülüne* göre belirlenecek cizye, celebkeşan bedeliyyesi, nüzül, avarız, imdâd-ı hazeriyye ve mübayaa zahiresi dışında ve resmi emir haricinde başka her türlü tekâlif-i şakka türü vergiden muaf kabul edileceklerdi. Ayrıca

⁴¹ BOA., C.SM. 144/7240 (23 Safer 1211/26 Eylül 1796).

⁴² Bu konuda, Beyhan Sultan'ın malikâne mukataası Karitena Kazası'nda yer alan altı köy (kurâ-i sitte) ahalisinin, kaza kocabaşlarının haksız taleplerine daha fazla dayanamayarak Mora Valisi'nin, hem merkez hem Karitena Kazası kadınlarının hem de ileri gelenlerin işbirliğini elde ederek özellikle cizye vergilerini kendi subaşılınca toplanmasını ve tek elden kaza voyvodası ya da cizyedarına teslim edilmesini sağlamaları iyi bir örnek gibi duruyor. BOA., AE.SSLM.III. 396/22876 (19 Safer 1204/8 Kasım 1789).

⁴³ Beyhan Sultan tarafından kaleme alınmış bir arzda, Mora çiftliklerindeki reayanın dağıldığı ve geriye kalanların kendisine ulaşarak durumlarını anlattıkları ifade edilmekteydi. Hatta üç çiftliğinin reayasına isabet eden 145 vergi mükellefi Mora kalemiiyle işlem görmekten ayrılmış ve Balyabadra Kazası'na eklenmişti. Vergi toplayıcıları, geride kalanlardan vergileri talep etmelerine karşılık Mora kaleminden çıkma işleminin resmileştirilmesi için Beyhan Sultan'dan yardım beklemekteydiler. BOA., AE.SABH.I. 8/753. Mora'daki Emlâk-ı Hümâyûn reayasının hem Beyhan Sultan'a hem de Hadice Sultan'a özellikle Mora Valisi ve defter kethüdasının kurallara aykırı olarak kendilerinden çeşitli bahanelerle vergi toplamlarına yönelik şikâyetlerini içeren Rumca mektuplar ulaştırdıklarına dair BOA., HAT 188/8914.

çiftlik, serbest⁴⁴ statüsünde bulunmaktaydı. O yüzden yine resmi emri olmayan vilayet masrafı ödemesi de yapmayacaklardı. Aynı zamanda davaları naibler huzurunda değil, doğrudan Yenişehir-i Fener Kazası kadısı tarafından dinlenecekti⁴⁵.

Çiftliklerdeki cizye vergileriyle ilgili karşılaşılan bir diğer sorun, cizye evraklarının başka bir kazanın cizyesine dâhil edilmesiydi. Beyhan Sultan'ın tasarrufundaki Mora'daki Fener Kazası tevabiinden Agoliniçe (?) Çiftliği hakkında kaza ahalisinin hem kendisine hem de merkezî yönetime

⁴⁴ Serbestiyet kavramı, Osmanlı yönetiminin taşradaki vergilerle ilişkisini belirleyen ve daha çok devlet görevlilerinin müdahalesini belirli ölçülerde sınırlamaya yönelik idari-mali bir terim olduğu belirtilmelidir. Daha çok tımar sistemiyle özdeşleştirilen bu statü ile serbestiyet rüsumu (resm-i arûsâne/resm-i gerdek, cürm ü cinâyet, yava ve kaçgun...) adı verilen ve yönetim ve güvenlik işleriyle örtüşen vergilerin kim tarafından toplanacağını belirlemektedir. Buna göre serbest addedilen has ve zeamet gibi dirliklerde bu vergiler, dirlik sahibi tarafından toplanmakta ve bunun dışında herhangi bir devlet görevlisinin buraya vergi toplamak amacıyla müdahalesi engellenmektedir. Sipahi tımarlarında ise bunlar, tımarlı sipahi ve sancakbeyi arasında paylaşılmaktadır. Serbestiyet hususu, 1695'te hayata geçirilen malikâne uygulamasında da yerini bulmuş ve malikâne yatırımcılarına verilen beratlarda şöyle formüle edilmişti: "...malikâne virilan mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezârî'e vüzerâ ve mîrmîrân ve mütesellimler ve sâ'ir ehl-i örf tâ'ifesi taraflarından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe mütâlâ'asıyla rencide ve remîde olunmayub cevri ve te'addîleri men' ve def' ve mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbestiyet üzere hayutda olduklarınce te'bîden malikâne berâtı ile mutasarrıf olmaları...". Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.109; Özer Ergaınç, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 204-214; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'leri'ne Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, Sayı 1-4, 1953, ss. 238-250; Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1991, ss. 416-418. Aynı idari-mali muhtariyet hususu, toprak temliklerinde de söz konusudur. Zira bu şekilde arazi "bi'l-cümle hükûk-ı şer'îyye ve rûsûm-ı örfiyyesiyle ve serbestiyet üzere" temlik edilmekle, hiç bir şekilde devlet memurlarının herhangi bir vesileyle vergi toplamak üzere o araziye giremeyeceğini işaret etmektedir. Hatta arazinin gelirini teftiş etmekle görevli kimseler, defter bile soramazlardı. Ömer Lütfi Barkan, "Türk İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller III, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 7, Sayı 4, s. 912. Vakıf topraklardaki serbestiyet uygulamasında ise buralarda yaşayan köylüler, her türlü tekâliften muaf ve müsellemler idiler. Bâd-ı hevâ resimleri vakıf adına toplanmaktadır. Buralarda asayîşi sağlamak için sadece sancakbeyi, subaşı ve askerlere tanınmış olan haklar, vakıf mütevellilerine de tanınmıştır. Meryem Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Mihrimah Sultan Külliyesi'ne (Üsküdar) Bağlı Vakıf Köyler (XVI-XVIII. Yüzyıldaki Durumu), *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri (Mayıs 2015, Saraybosna)*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2018, s. 306.

⁴⁵ Fakat çiftlik ahalisinin başvurusunda kaza tarafından kendilerine yönelik zulüm içerikli tavırlar onları zor durumda bırakmıştı. Bu nedenle emrin tazelenmesi gerektiği anlaşılmalı ve 25 Şevval 1206 (16 Haziran 1792) tarihinde yeni bir emirle, bölge yöneticileri için durum yeniden açıklanmıştı. BOA., C.ML. 286/11742 (27 Cemaziyevvel 1215/16 Ekim 1800).

ulaştırdıkları şikâyetlerinde, ilgili çiftlik ahalisinin ödemekle mükellef oldukları cizye vergisine dair karmaşanın çözümlenmesini istemekteydiler. Ahalinin konu ettiği karmaşa, çiftliğin umûr-ı şer'iyye, hâne-i nüzül ve avarız vergilerinin Fener Kazası'na; tekâlif ve cizyesininse Gaston Kazası'na bağlı Pirgos ve tevabii çiftliklerinden sayılarak buraya dâhil edilmesinden kaynaklandığını iddia etmekteydiler. Bu yüzden de tekâlif ve vilayet masraflarından hisselerine isabet eden vergileri ödemekten kaçınmaktaydılar. Fener Kazası reayasının şikâyetleri bununla bitmemekte yine Fener Kazasına tabi on iki köy ve çiftlik reayalarının yerlerinden firar ederek, *serbestiyyet kesb eden* Agoliniçe (?) Çiftliği'ne yerleşmesi üzerine onlara ait vergi payları, Fener Kazası'nın geriye kalan reayasından istenmesi, yüklerini daha da ağırlaştırmaktaydı. Ahalinin devam eden iddialarına göre, kazanın *asl-ı meşrût-ı cezîresi* üzere, bu köy ve çiftlik reayasının hisselerinin kaza ahalisine yüklenmesi, onların tahammüllerinin çok üstündeydi. O yüzden Agoliniçe (?) Çiftliği'nin cizyesinin yeniden Fener Kazası'na dâhil edilmesine yönelik taleplerini, hem Beyhan Sultan'a hem de merkezî yönetime yazdıkları ilamlarla bildirmekteydiler.

Merkezî yönetim söz konusu Mora olunca soruna, *Mora ceziresi re'âyâsının himâyet ve siyânetleri* çerçevesinde bakmaktadır. Buna göre *şürût-ı 'adideyi* içeren 1202 (1787/88) senesinden itibaren verilen *nizâm* üzere⁴⁶, Mora reayalarının *mezâlim ve te'addiyâtından himâyet ve siyânetleri âsûde-nişin rahat olmalarına mebnî olub Mora muhassıllığından ref'* ve her kazanın *cizyesi cibâyeti malikâne mutasarrıfları taraflarından mansûb voyvodalar ma'rifetiyle tahsîl olunması* gerekmektedir. Ancak Cizye Muhasebesi'nden alınan bilgilere göre, çiftliğin hangi kazaya dâhil olduğu probleminden önce, onun ne miktarının a'lâ, ne miktarının evsât ve ne miktarının ednâ olduğuna dair malumat bulunmadığı görülmekteydi. O yüzden bölgedeki yöneticilerden mevcut bilgileri değerlendirerek gereğine dair bilgi vermeleri istenmişti⁴⁷. Daha sonraki kayıtlardan Agoliniçe (?) olarak bahsedilen bu vergi sahasının Pirgos'tan çıkarılıp Fener Kazası'na dâhil edilmesine ilişkin emir gönderildiyse de, reayasının *mel'anelikleri* ve Pirgos ahalisinin tahrikleri yüzünden henüz bu düzenleme gerçekleşmemişti. Bunun yerine

⁴⁶ *Mora ceziresi re'âyâlarının cemi' mezâlim ve te'addiyâtından himâyetleri ve siyânetleri zımında cezîre-i mezkûrenin on sekiz 'aded kazaları bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn Mora muhassıllığından ref'* ve her kazanın *cizyesi cibâyeti malikâne mutasarrıfları taraflarından mansûb voyvodaları ma'rifetiyle tahsîl olunması bâbında nizâm-bend* BOA., C.ML. 13282. Bu gelişmenin Mora'da bir dizi mali-idari düzenlemelerin başlangıcını oluşturduğu belirtilmelidir. Detaylar için bkz. Özlem Başarır, "Osmanlı Morası'nda İdari-Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 39, Sayı 68, 2020, ss. 280-330.

⁴⁷ Fener Kazası mahkemesinden yazılan tarihsiz iki ilam, valinin tahriratının özeti, 5 Cemaziyevvel 1221 (21 Temmuz 1806) tarihli vali ve kadıya hitaben yazılacak ferman müsveddesi ve ilgili kalemlerden gelen derkenarlar için BOA., C.ML. 13282.

getirilmesi için daha sert bir emir yazılması hakkında, hem bölge ahalisinin hem de Beyhan Sultan'ın kethüdasının başvurusu bulunmaktaydı⁴⁸.

Beyhan Sultan'ın ber-vech-i malikâne uhdesinde olan Karitena Kazası köylerinden Zorca (?) adlı köy ile mezrasına, Yenihan sakinlerinden iki Yahudi, buraların çiftlik olduğu iddiasıyla, el koymuşlardı. Bununla ilgili olarak daha önce mahallinde iki defa mahkemede karşı karşıya gelmişler ve bahsi geçen köy ve mezranın çiftlik olmadığı, buranın müstakil bir köy olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine ahalinin vereceği 3.000 kuruş karşılığında Yahudiler ellerindeki tapu temessüklerini ahaliye vererek sorunu çözmüş gözükmekteydiler. Ancak daha sonra bunlar yine birtakım hilelere başvurarak, eskiden olduğu gibi, köy ve mezraya el koyup çiftlik olarak tasarruf etme sevdasına düşmüşlerdi.

Merkezî yönetimin tahrir defterlerinde yaptığı araştırma, köyün tasarrufuna ilişkin farklı uygulamaların yaşandığını ve bundan nemalanmak isteyen grupların fırsatı kaçırmadığını ortaya koymaktaydı. Bu kayıtlara göre ilgili köy ve mezra, ehl-i İslam reayanın emlakini içine alan müstakil bir köydü. Ancak bundan otuz sene önce meydana gelen Mora ihtilalinde (1770-1779) reyası, bir miktar arazilerini Çatalcalı –müteveffa- Ali Paşa'ya satmıştı. O da bunu başkalarına sattığında onlar da burayı çiftlik olarak tasarruf etmeye başlamışlardı. Daha sonrasında köyün elden ele dolaşarak, en sonunda Karitena voyvodası –maktul- Ali Haseki tarafından satın alındığında, alım yapan kimseler de burayı çiftlik olarak tasarruf etmek üzere bir ferman elde edebilmişti. Yukarıda bahsi geçen Yahudilerin olaya dâhil olmaları işte bu noktada gerçekleşmişti. Ali Haseki çiftlik/köyü bu Yahudilere, borcuna karşılık mahkemeden alınan satış hücceti ve sahib-i arzdan alınan tapu temessükleri ile satmıştı. Yahudiler de bunun akabinde, daha sonra Mora ahalisinden Deli Suluoğlu Osman'a satmışlardı. Ancak Osman'a, burayı satın aldığı anda emlak ve arazinin çiftlik olmayacak şekilde tasarruf edilebileceğine dair emir verilmişti. O yüzden son tahlilde, köy ve mezranın çiftlik olarak sayılması kanuna aykırıydı. Devletin bu konuda tavrı netti. Verilen kararlar köy ve mezraya ilişkin bütün emirlerin kaydı silinmiş, ahalinin Deli Suluoğlu'na verecekleri 5.500 kuruş karşılığında tapu senetlerinin kendilerine teslim edilmesiyle köy ve mezraalarını müstakil köy olarak tasarruf edebilecekleri açıklık kazanmıştı⁴⁹.

⁴⁸ 10 Muharrem 1223 (8 Mart 1808) tarihli Mora Valisi'ne, Fenar Kadısı'na ve Pirgos Voyvodası'na yazılacak ferman müsveddesi; Karitena Kazası Kadısı'nın 5 Safer 1223 (2 Nisan 1808) tarihli ilamı; Beyhan Sultan'ın kethüdasının tarihsiz takriri üzerine gurre-i Rebiülevvel 1223 (27 Nisan 1808) tarihli buyruldu için BOA., C.ML.1840.

⁴⁹ BOA., C.DH. 6224 (Evâ'il-i Rebiülevvel 1217-2/11 Temmuz 1802). Mora Valisi, Beyhan Sultan'ın Mora'daki mukataalarının voyvodasının da dâhil olduğu tarafları Mora Divanı'na davet ederek konunun halline ve senetlerin Osman'dan alınmasını sağlamaya çalışmıştı. Beyhan Sultan da buna uygun davranması için Osman'a tenbihlerde bulunmaktaydı. Osman

Mora'da bulunan çiftlik ahalisinin yerlerini terk etmelerinde hem yöneticilerin hem Arnavut hem de Manya eşkıyasının yarattığı tehditler öncelikli faktörlerdendi. Beyhan Sultan'ın uhdesinde olan çiftliklerinden Manşi (?) Çiftliği Manya ile sınırdaş olması, reayasının eskiden beri derbendci olarak kaydedilip görev yapmasına sebep olmuştu. Ancak bir süredir muhafaza işini terk etmekle kalmamışlar reaya da birer vesile ile firar ederek Kalamata, Mezistre ve diğer kazalara yerleşmişlerdi. 1217 (1802/1803) senesine kadar, ödemekle mükellef oldukları vergilerden üzerlerine isabet eden ödeme her hangi bir sorun çıkarmamaktaydılar. Ancak Kalamata Kazası ahali, on sene önce başka yere taşınan reayanın eski yerine getirilememesini açık bir şekilde protesto ederek, üç seneden beri cizyeden başka bir şey vermeyi kabul etmemekteydiler. Çiftlik reyası 75 kişiden oluşan vergi mükellefi mevcuduyla bu üç sene zarfında masraflar ve hazeriyeden 3.000 kuruş üzerlerinde borç olarak kaydedilmiş ve çiftlik arazisi epeydir boş ve kullanılamaz hale gelmişti. Eğer biraz daha böyle devam ederse Manya eşkıyaları tarafından ele geçirileceği işitilince, Emlâk-ı Hümâyûn zabiti, reaya vekilleri ve kocabaşları mahkemeye gelerek olanları anlatmışlardı. Kalamata ve Androsa kadıları ise bunun üzerine merkeze yeni bir haber geçişinde bulunmuşlardı. Buna bahsi geçen reayanın zimmetlerinde kalan meblağın tahsil edilmesinin, ilgili çiftliğin imarı ve derbendin korunmasıyla doğrudan alakalı olduğu ve bununla bağlantılı olarak firar edenlerin bir an evvel yerlerine getirilmeleri konusunda Kalamata ve Mezistre zabitlerinin iyice uyarılmasını dile getirmişlerdi⁵⁰.

Çiftlik reyası her zaman mağdur pozisyonunda da olmuyordu. Karşılaşılan örnekler, zaman zaman onların da özellikle vilayet masrafları ve tekâlif ödemelerini yapmaktan kaçınmaları hatta bununla da kalmayarak başkalarını da etkileyerek onların da vergilerini ödemelerini engellemeleri, merkezî yönetimin olağan gündem konularındandı⁵¹. Çiftliklerin yer aldığı kaza

ise, senetlerin İstanbul'da olduğunu ve yirmi beş güne kadar getirtip ahaliye teslim edeceğini taahhüt etmekteydi. Onlar gelene kadar Osman'ın da çiftlikte tohumu ve başka *sahih* alacağı varsa gizlenmemesine dikkat edilmesi ve reaya tarafından çiftliğin zapt ettirilmesi için Mora Divanı'ndan bir buyruldu alınmıştı. 27 Safer 1218 (18 Haziran 1803) tarihli Arkadye Voyvodası el-Hâc İbrahim'in arzı için BOA., C.SM. 3667. Voyvoda arzını kaleme aldığı anda Osman'ın taahhüt ettiği vadenin dolmasına beş gün bulunmaktaydı. Ancak 17 Cemaziyelevvel 1218 (4 Eylül 1803) tarihli bir buyuruldu, henüz reayaya herhangi bir şey teslim edilmediğini göstermektedir. Ayrıca Arkadye Kazası ahalisinin ve Zorca (?) köyü fukaralarının tarihsiz arzı için de BOA., C.ML. 395/16182. İlgili köy ve mezraya, çiftlik itihazıyla yaratılan baskının engellenmesi için, beratının yenilenmesi hakkında BOA., HAT 679/33122.

⁵⁰ BOA., C.SM.7150 (9 Cemaziyelevvel 1221-25 Temmuz 1806).

⁵¹ Beyhan Sultan'ın malikâne uhdesinde olan Paşa Sancağı'nda yer alan Şehirköy mukataasındaki bazı çiftliklerin ahalisinin, buna benzer tavrılar içerisinde olduğu kayıtlara geçmişti. Kethüdanın itirazı muhtemelen, çiftlikten mukataa reayasına vergilerini

mukataalarının baş aktörleri olan kocabaşlar ve voyvoda/mültezimlerin yol açtığı suistimaller, reayayı olduğu kadar tasarruf sahibini de ilgilendiren bir sorundu. Bu kimi zaman çiftliklerin iltizamına kimsenin talip olmamasıyla sonuçlanırken kimi zaman da bu yerel otoritelerin rüşvet ve tehditleriyle anlık çıkarlardan öteye geçmemekteydi⁵².

Sonuç

Mora reayasının, devletin belirlediği resmi vergiler, zamanı belli olmayan vergiler ile bir de aynı mekân üzerinde konumlanmış yetki alanları ve bunların idarecileriyle de muhatap olmaları, işlerin hepten karışmasına ve istifadecilerin sistemin bu şekildeki açmazlarını reaya aleyhine kullanmalarına güzel bir örnek oluşturmaktaydı. Bunun en tipik yansıması ise malikâne mukataalar içinde serbest statüsünde olduğu vurgulanan çiftlik alanlarıydı. Böylece zaten serbest statüsünde bulunan bir saha içinde tasarrufu, çoğunlukla yine aynı kişiye ait ikinci bir serbest alan oluşturuluyordu. Bunun sebebininse özellikle vilayet masrafları ya da hazeriye gibi yerel vergilerin sağlıklı toplanması gibi pratik bir gayeyi gözetmiş olması olasıdır. Ancak çiftliklerdeki görevlilerden beklenenin sınırlı bir boyutta olduğu ve bunun da daha çok yerel ölçekte toplanması istenen vergileri kapsadığı düşünülmektedir. Pragmatik bir faydayı gözetmek üzere geliştirildiği düşünülen bu yaklaşım, Osmanlı taşrasında vergilendirme esaslı mikro birimler oluşmasının önünü açtı. Ancak bu uygulamanın ülkenin her bölgesinde her zaman tercih edildiği sanılmamaktadır. Oysa Mora reayasının idari-mali nitelikli pek çok farklı kişilerle karşılaşılıyor olması, muhtemelen özellikle vergi toplanmasının daha kontrollü ve verimli sağlanabilmesi adına bu tür uygulamaların tercih edilmiş olduğunu akla getirmektedir. Tüm gelir kaynaklarında benzer yaklaşımların mevcut olup olmadığına ise yapılacak daha detaylı çalışmalarla açıklık kazanacağı bellidir.

Yatırım/mülk sahibi-reaya arasındaki ilişkide, Osmanlı resmi kayıtlarına yansıyan konuların daha çok usulsüz vergilendirmelere dayalı şikâyetlere odaklandığı görülmektedir. Ancak reyanın bu ilişkide üstlendiği rolün şikâyet etmekten çok öte olduğu tahmin edilebilir. Aynı zamanda yerleşim yerlerini oluşturan bu çiftliklerdeki reyanın, burada çalışmasına ve çiftlik işletmecilerinin suistimallerine dair verilere ulaşmak mümkün olmadı.

ödememeleri için yapılan tahriklerin önüne geçilmesi ve herkesin hissesine düşeni layıkıyla ödemesine odaklanmaktadır. BOA., C.ML. 723/29586 (19 Şaban 1208/22 Mart 1794).

⁵² Mora'da Arhos, Androsa ve Karitena kazalarında bulunan Nişi Çiftliği reayasının bu çerçevede yaşadıklarına ve zulme karışanların sürgün edilmeleri talebine dair bkz. BOA., C.ZB. 47/2313 (28 Safer 1213/11 Ağustos 1798). 1214 (1800/01) mali yılı Karitena Kazası mukataasının mültezimi ve voyvodası olan İzdinli Hüseyin Ağa'nın Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinden Nazır Çiftliği'nde yaşayan zimmilerin mal ve eşyalarını zorla ele geçirmesine dair BOA., TS.MA.e 98/15.

Dolayısıyla karşılaşılan sınırlılıklar, satır aralarında ya da hızlıca kaydedilmiş –kimi zaman katibin bozuk bir elyazısıyla tanzim ettiği- derkenarlarda reyanın, tasarruf sahibi ya da onun temsilcisi gibi hareket eden alt yatırımcı/görevli ile geliştirdikleri idari-mali dilin boyutlarını izlemek, bu çalışmayı ancak başlangıç seviyesinde tutmak zorunda bırakmıştır.

Çiftliklerin buldukları bölgelerde ne kadar büyüklüğe sahip olduğunu bilemiyoruz. Ancak onları hanedan kadınlarıyla ilişkilendirince anlamlı bazı tespitler yapmak mümkün olabilmektedir. Ayrıca kimi çiftlik arazilerinin, timar sistemine dâhil olması onların devir işlemlerinde timar sahibinin izniyle birlikte tapu ve senetlerinin toprağın el değiştirmesinde yeterli olduğu bilinse de detaylar hakkında belgelerin sınırlılıkları yine karşımıza çıkmaktadır. Toprağın kullanım hakkı ya da bunu da içeren mülkiyet hakları, çiftliklerin tasarruf biçimlerinde saklı olmalıdır. Vergilerinin toplanma yöntemi, sahip olduğu mali statü ve serbestiyet kavramı, bu hususun belki de tek dayanak noktasıdır. Yani mülk olarak verilmesi ya da buranın bir yatırım sahası olması, reaya açısından muhtemelen işleri pek de değiştirmiyordu. Her halükarda dönemin yeni tip vergilerinin bir kısmını bölge valisine öderken öşür başta olmak üzere, diğer vergi yükümlülüklerini tasarruf sahibine ya da onun temsilcisine ödemekle mükelleftiler.

Osmanlı taşrasında vergi kaynakları üzerinde sürdürülen güç ve kazanç mücadelesinde yerel unsurlar kadar, bölgedeki üst düzey yöneticiler ve merkezde bulunan malikane sahipleri de karşı karşıya gelen taraflar arasında bulunurlardı. Özellikle öşür vergilerinin kendileri tarafından daha etkili toplanabileceğine yönelik merkezi yönetimi önceden aldığı karardan caydırmada başarı sağladıkları örneklerde, bu hakkı böylece ellerinden aldıkları malikane yatırımcıları isterse hanedan mensubu olsun, ne kadar ısrarcı oldukları da gözden kaçmamaktadır. Esasında çok geniş bir çeşitliliğe sahip tarafların olabildiği kadar faydalarına olacak şekilde bir eğilimde olmaları, bir yönüyle onları hem karşı karşıya getirmekte hem de zincirleme olarak birbirine bağlamaktadır. Dolayısıyla kazanan ve kaybedenin çok da belirgin olamadığı bu dönemde, vergilerin kimden toplandığı aşikârken; onu kimin ve ne için topladığına yönelik sorunlardan kaynaklı verileri takip etmenin, bugünün araştırmacısına nispeten belirli bir odak noktasından tespitler yapmaya zorlayacağı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.) 131/8814; 146/9897; 288/19367; 288/19368; 58/4115; 8/753
BOA., Ali Emiri Selim III (AE.SMST.III.) 19/1285; 396/22876; 131/7981; 198/11867; 422/24162

BOA., Cevdet Dahiliye (C.DH.) 6224; 9780

BOA., Cevdet Evkaf (C.EV.) 512/25893

BOA., Cevdet Maliye (C.ML.) 12198; 13282; 1453; 286/11742; 395/16182; 723/29586; 1840

BOA., Cevdet Saray (C.SM.) 110/5523; 144/7240; 1983; 28/1415; 3667; 96/4809; 98/4903; 130/6526; 7150

BOA., Cevdet Zabtiye (C.ZB.) 47/2313

BOA., Hatt-ı Hümayun (HAT) 188/8914; 199/10098; 34/1674; 679/3312

BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defterleri (TS.MA.d) 5234; 2174

BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evrakları (TS.MA.e) 98/15

Araştırma ve İncelemeler

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'leri'ne Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, Sayı 1-4, 1953, ss. 238-250.

BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", *Ülkü Mecmuası*, (Mart 1937-II. Kanun 1938), [Bir yazı dizisi olarak yayımlanmıştır].

BARKAN Ömer Lütfi, "Türk İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller III, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 7, Sayı 4, ss. 906-942.

BAŞARIR Özlem, *Osmanlı Hanedan Kızları ve Gelirleri (XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2018.

BAŞARIR Özlem, "Osmanlı Morası'nda İdari-Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 39, Sayı 68, 2020, ss. 280-330.

CEZAR Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

DURAN Türkan, *I. Abdülhamid'in Kızı Esmâ Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

ERDOĞAN Meryem Kaçan, "Rusçuk'ta Mihrimah Sultan Külliyesi'ne (Üsküdar) Bağlı Vakıf Köyler (XVI-XVIII. Yüzyıldaki Durumu)", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri (Mayıs 2015, Saraybosna)*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2018, ss. 297-320.

ERGENÇ Özer, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 204-214.

ERGENÇ Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri", *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 367-382.

GENÇ Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 101-154.

İNALCIK Halil, "Çiftlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, 1993, ss. 313-314.

İNALCIK Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 17-35.

- İNALCIK Halil, “Timar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, 2012, ss. 168-173.
- KEYDER Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 1-14.
- ÖZVAR Erol, “Voyvoda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, 2013, ss. 129-131.
- SAHİLLİOĞLU Halil, “Bâd-ı Hevâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1991, ss. 416-418.
- SAKAOĞLU Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa, İstanbul 2015.
- VEINSTEIN Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 36-56.
- YÜCEL Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, Yıl Ekim 1974, ss. 657-708.